

Visitationum Monasteriorum seu Praeposituram Canoniorum Lateranensium...

– niewykorzystane źródło
w badaniach historyków sztuki
i nie tylko

Visitationum Monasteriorum seu Praeposituram Canoniorum Lateranensium... – an unused source in the research of art historians and others

DOI: <https://doi.org/10.21697/an.13472>

IWONA PIETRZKIEWICZ
UNIwersytet PEDAGOGICZNY
IM. KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ W KRAKOWIE
ORCID: 0000-0002-2479-6918

Zakony rzymskokatolickie podczas wielu wieków funkcjonowania wypracowały zróżnicowane formy komunikowania się zarówno z otoczeniem zewnętrznym, jak i wewnątrz klasztorów. Wśród nich były teksty pisane – stały element rzeczywistości, a ich różnorodność znajdowała odbicie w wielorakiej formie materialnej, sposobie przechowywania czy specyfice użytkowania. Jednocześnie słowo współistniało z przekazem wizualnym, obecnym nie

tylko w grafice i ilustracjach w książkach, ale także szerzej – w malarstwie, rzeźbie, architekturze, emblematyce, formach rytualnych – powszechnie obecnych w obrzędach liturgicznych¹.

Tworzenie i obieg wielosemiotycznych przekazów dotyczyły nie tylko świata realnie dostrzeganego, materialnego, lecz odnosiły się także do sfery *sacrum*, co było zgodne z koncepcją sztuki potrydenckiej².

1 I. Pietrkiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019, s. 88–89; J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 208–209.

2 E. Mâle, *L'art religieux après le Concile de Trente. Etude sur l'iconographie de la fin du XVIe siècle, du XVIIe*

W przestrzeni kościelnej realizowano określone programy ikonograficzne, a przekaz oralny, malarski, rzeźbiarski, inskrypcje itp. oddziaływały zarówno na uczestniczące w wydarzeniach społeczeństwo, jak i na wspólnotę zakonną, posługując się przemyślaną i skonwencjonalizowaną symboliką. W klasztorach wystrój był uwarunkowany przyjętymi tekstami normatywnymi, choć w praktyce niejednokrotnie gromadzono i przechowywano tam kolekcje dzieł sztuki, np. związane z rodzinami fundatorskimi czy zamówionymi przez zakonników obrazami (także portretowymi), freskami, rzeźbami religijnymi, tkaninami artystycznymi, złotnictwem itp.

Straty dotyczące kultury materialnej Kościoła powodują, że wzrasta znaczenie źródeł historycznych pozwalających odtworzyć czy zidentyfikować rozproszone dziedzictwo pozakonne. Warto wyróżnić wśród nich te, które współtworzyły system komunikacji wewnętrznej w zakonie. Poza normującymi życie zakonne regułą i konstytucjami istotne były przede wszystkim dokumenty rejestrujące funkcjonowanie poszczególnych klasztorów oraz ich strukturę. Typowy dla każdej wspólnoty model organizacji wewnętrznej był nie tylko skodyfikowany, ale też tworzone mechanizmy jego weryfikacji, w której toku powstawał precyzyjny (rejestrujący całe spektrum zagadnień wewnętrznych zakonu, jak i form jego obecności w świecie) zestaw dokumentów pozwalający na sprawne przekazywanie, utrwalanie i zachowywanie informacji w zhierarchizowanej strukturze zakonnej³.

Do najważniejszych dla poznania kultury materialnej dokumentów wytwarzanych przez zakony należały przede wszystkim dekryty kapituł oraz akta

wizytacyjne sporządzane dla wybranych placówek lub mające charakter generalny. Są one świadectwem wieloaspektowej i trwałej obecności zakonów w najbliższym otoczeniu, ich znaczenia nie tylko w sferze *sacrum*, ale także jako zjawiska społecznego. Wizytacje mogły być przeprowadzane zarówno przez władze klasztorne, jak i diecezjalne, choć zasadniczo zakony były wyłączone spod jurysdykcji biskupiej i miały tzw. prawo egzempcji⁴.

Akta powizytacyjne klasztorów mają typową strukturę wewnętrzną: obowiązkiem każdego z wizytatorów było omówienie zarówno kwestii duchowych, jak i wszystkich najistotniejszych sfer ich działalności, od religijnych i duszpasterskich po prawne i ekonomiczne podstawy funkcjonowania klasztoru oraz stanu wszelkich nieruchomości i ruchomości zakonnych. Szczegółowo wymieniano i opisywano wyposażenie kościołów i kaplic, charakteryzowano poszczególne zabytki sztuki sakralnej, a także przedstawiano zabudowania klasztorne. Analizowano stan prawny, weryfikowano dokumentację majątkową, procesową itp., odnotowywano istotne fundacje i aktywność mecenasów. Identyfikowano stan personalny poszczególnych placówek, wskazywano różnorodne działania zakonników, również ze względu na obowiązującą

4 Sobór Trydencki (1545–1563), realizując wielkie wyzwanie reformy Kościoła *in capite et in membris*, podjął również kwestie funkcjonowania zakonów (stawiając na nowe formacje kleru regularnego), ale też poddał klasztory władzy biskupów jako delegatów apostoelskich, znosząc lub ograniczając szerokie przywileje egzempcyjne. Od tego momentu działalność zakonów została uzależniona mocno od miejscowych ordynariuszy, położono również duży nacisk na obligatoryjność i jakość dokumentów w obiegu wewnętrznym i zewnętrznym. Zob. *Sobór Trydencki (1545–1563)*, w: *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, t. 4, cz. 1, Kraków 2005, s. 183–867; J. Gręźlikowski, *Czym był dla Kościoła Sobór Trydencki (1545–1563)? (refleksje w 440-tą rocznicę od zakończenia obrad)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny”, t. 46, 2003, nr 3–4, s. 171–226.

et du XVIIIe siècles. Italie, France, Espagne, Flandres, Paris 1932, s. 22; *Autour du Concile de Trente*, éd. M. Viallon, Saint Etienne 2006.

3 I. Pietrzakiewicz, dz. cyt., s. 94–95.

kadencyjność pełnionych funkcji. Szczegółowej analizie poddawano realizowanie przez członków wspólnoty celów skodyfikowanych w tekstach normatywnych (regule i konstytucjach), nakazów kolejnych wizytatorów oraz kapituł generalnych. Dane weryfikowano okresowo, uzupełniano kopiami innych dokumentów, dołączano do nich szczegółowe spisy inwentarzone i rejestry wybranych ruchomości.

Zakonem, który jest modelowym przykładem dostosowywania się średnio-wiecznej struktury do reformy trydenckiej, są kanonicy regularni laterańscy. Model funkcjonowania ich placówek jako istotnych ośrodków kultury duchowej i materialnej określił św. Augustyn. Według tego konceptu klasztor postrzegany jest nie tylko jako miejsce modlitwy, kontemplacji i ascezy czy ich harmonijnego rozwoju, ale także gwarant indywidualnego rozwoju człowieka, miejsce edukacji i kultury. Kanonicy regularni laterańscy starali się zachować proporcje pomiędzy kontemplacją i wiedzą, czyniąc z nich użytek w zaangażowaniu apostołskim. Realizowaną przez zakon koncepcję ilustruje dziś zachowana zakonna (lub diecezjalna, dotycząca zakonów) dokumentacja archiwalna⁵.

Kanonicy regularni laterańscy byli obecni w Królestwie Polskim od 1405 r. Kryzys prepozytury krakowskiej, ale i innych placówek doprowadził do kolejnych ingerencji w sprawy zakonu zaniepokojonych władz diecezjalnych w XVI w.⁶ Biskup Piotr Tylicki zdecydował o przekazaniu zarządu w ręce Marcina Kłoczyńskiego (zm. 1644)⁷,

5 I. Pietrkiewicz, dz. cyt., s. 28–41; A. Hamryszzak, *Wizytacje kanoniczne jako źródło historyczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 105, 2016, s. 53–62.

6 K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002, s. 29–36.

7 J. Bieniarzówna, *Kłoczyński Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, red. W. Konopczyński, Wrocław 1967–1958, s. 54; K. Łatak, *Poczet rządców opactwa Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich*

dotychczas duchownego diecezjalnego, który ostatecznie dokonał wielkiej odnowy duchowej i organizacyjnej zakonu, umocnienia ośrodków istniejących w Królestwie Polskim, ale również powołania, dzięki szerokim koneksjom, kilku nowych w Wielkim Księstwie Litewskim.

W pierwszej połowie XVII w. dzięki poparciu przedstawicieli najmożniejszych rodów Wielkiego Księstwa: Chodkiewiczów, Paców i Sapiehów, powstały kościoły i klasztory w Krzemienicy, Bychowiu, Wilnie i Słonimiu. Aż do okresu kasat w XIX w. były one ważnymi ośrodkami religijności, wspartymi znaczącym dorobkiem intelektualnym oraz ważkimi osiągnięciami kultury materialnej⁸. Jednym z najwcześniejszych posunięć nowego prepozyta – typowego przedstawiciela Kościoła potrydenckiego, było powołanie kapituły generalnej zakonu w 1617 r. i zorganizowanie pierwszego konwentu zakonu w Krzemienicy, które otworzyło kilkudziesięcioletni czas budowy klasztorów kanonickich w Wielkim Księstwie Litewskim⁹. Celem reformy Kłoczyńskiego

w Krakowie, Kraków 2005, s. 85–96. Por. też opinie o prepozycie Kłoczyńskim, autorstwa Marcina Jakuba Golińskiego (zm. 1673) ustosunkowanego i bogatego mieszczanina, rajcy kazimierskiego: I. Pietrkiewicz, *Kronika Marcina Golińskiego jako źródło historyczne*, w: *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki*, t. 7, red. H. Kosętko, Kraków 2005, s. 21–35.

8 K. Łatak, *Kongregacja krakowska...*, dz. cyt., s. 115–128; I. Pietrkiewicz, *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Nasza Przeszłość”, t. 92, 1999, s. 485–497; też, *Biblioteki kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni w dawnej i współczesnej Polsce. Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji 600-lecia fundacji Bożego Ciała w Krakowie*, red. K. Łatak, I. Makarczyk, Kraków 2008, s. 421–431.

9 W tych okolicznościach wydano: *Żywot, sprawy i cudowne Boskie wstawienie pobożnego kapłana B. Stanisława Kazimirczyka, przy Krakowie na Kazimirzu u Bożego Ciała, Congregacyey Zbawicielowey. Kanonikow z Lateranu według Reguły Ś. Augustyna, [...] dopiero teraz polskim językiem napisany...*, Cracoviae 1617; *Regula beatissimi patris Aurelii Augustini*

było zorganizowanie kongregacji klasztorów kanonicznych, czemu początek dała zwołana w 1628 r. pierwsza kapituła w klasztorze krakowskim¹⁰.

Punktem wyjścia do ustaleń podejmowanych podczas kapituły generalnej zakonu było otrzymanie precyzyjnych i wieloaspektowych protokołów wizytacji¹¹. Każda tzw. wizytacja uwzględniała wszystkie istotne elementy bieżącej rzeczywistości poszczególnych jednostek struktur kościelnych, i choć ich konstrukcja była dość schematyczna, wizytatorzy co najmniej sprawdzali i uzupełniali dane, odwołując się do licznych dokumentów klasztornych, ewentualnie poprzednich protokołów wizytacyjnych, a w końcu formułowali zalecenia dla danej społeczności. To właśnie czasem te wskazówki mówią nam naprawdę wiele o ośrodku zakonnym w różnych sferach jego funkcjonowania.

W związku z rozbiorem ośrodki kanoników regularnych laterańskich w Wielkim Księstwie Litewskim zostały odcięte

od kongregacji i musiały utworzyć własną prowincję. Władzom rosyjskim zależało na ograniczeniu samodzielności jurysdykcyjnej zakonów, a więc podporządkowano je biskupom nowej struktury diecezjalnej. Systematycznie weryfikowano i uzupełniano wiedzę o zakonach, a zwłaszcza ich stanie majątkowym¹². Z działań tych wynikał *de facto* brak możliwości komunikowania się w ramach prowincji położonej poza granicami Rosji oraz konieczność zorganizowania nowej struktury.

Przeorzy klasztorów Kanoników Regularnych z ziem wcielonych przez zaborcę podjęli tajną korespondencję z władzami kongregacji, a ostatecznie zdecydowali się na zwołanie odrębnej kapituły oraz wyłonienie nowych władz¹³. Firmin Kaczorowski jako definitorem i wizytatorem zwołał w Słoniemiu kapitułę, podczas której 14 uczestników zadecydowało o powołaniu Prowincji Litewsko-Rosyjskiej św. Michała Archanioła z placówkami w Wilnie, Krzemienicy, Słoniemiu, Bychowiu, Ozieranach i Żurawiczach¹⁴. Pierwszym prezesem nowej prowincji został Feliks Śliwiński z Krakowa, doktor teologii i profesor filozofii. Mimo kasat najważniejszych konwentów w latach 30. XIX w. działała ona do 1864 r.

Hipponensis episcopi de communi vita clericorum..., Cracoviae 1618; *Genealogia Sacri et Apostolici Ordinis Canoniorum Regularium S. Augustini ex Congr. Lateranensi S. Salvatoris, contexta olim a Joanne de Nigra Valle, Ordinis Praemonstratensium...*, Cracoviae 1619. Zob. I. Pietrzakiewicz, *Kultura książki...*, dz. cyt., s. 145–149; też, *Budowanie tradycji – okolicznościowe i ulotne druki w środowisku kanoników regularnych kongregacji laterańskiej i arnowezyjskiej*, w: *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje*, red. K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń, współpr. E. Herden, Wrocław 2006, s. 221–238.

¹⁰ Prawne umocowanie kongregacji opracowano w 1631 r., a uzupełniono w 1635 r. Ostateczne zatwierdzenie miało miejsce w 1644 r. Przewodniczył jej prepozyt generalny wsparty przez definitorium (dwóch, a z czasem czterech konsultorów) oraz komisarzy z władzą wikariusza prepozyta generalnego dla WKL (ze względu na odległość od Krakowa).

¹¹ Warto podkreślić, że do 1628 r. kapituły generalne nie odbywały się. Dopiero nowy prepozyt, aby przygotować się do kapituły, starał się zwizytować osobiście podległe mu konwenty. Od tego momentu starano się utrzymać reżim regularnych wizytacji co 3 lata – co zasadniczo, poza konfliktami wojennymi – realizowano do upadku Rzeczypospolitej.

¹² I. Pietrzakiewicz, *Kultura książki...*, dz. cyt., s. 38.

¹³ W październiku i listopadzie 1795 r. do Krakowa listy przesłali prepozyt wileński Remigiusz Sobieszczański oraz krzemienicki Firmin Kaczorowski. Zob. Archiwum klasztoru Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie (dalej jako ABC [br. sygn.] *Listy 1616–1869*); Vilniaus Arkivyskupijos Kurija Archyvas (dalej jako VAKA) f. 1-5-b4 (*Liber Capitulum Localium [Canoniorum Regularium Lateranensium]*, 1779–1833); Vilniaus Universiteto Biblioteka f. 4(A-1771)34331 (*Acta Conventus Generalis Canoniorum Regularium LL(ateranensium)A(nn)o 1796 Diebus 11 m(e)nsis Junii [...] in Canoniam Slonimensi celebrati*); Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskio Biblioteka, f. 43-20976 (*Acta Capituli Generalis Canoniorum Regularium Lateranensium Congregationis Rossiaco-Lithuanae...*, 1817); I. Pietrzakiewicz, *Kultura książki...*, dz. cyt., s. 174.

¹⁴ W 1804 r. ustanowiono nową placówkę w Widzach, a w 1820 r. w Karpikowie.

Sytuacja doprowadziła do tego, że zmienił się dotychczas funkcjonujący obieg dokumentów administracyjnych w kongregacji. Prowincja Litewsko-Rosyjska musiała nie tylko stworzyć kopię kanonickiego modelu zarządzania konwentami z ziem litewsko-rosyjskich (oraz ich dokumentowania), ale też dostosować się do oczekiwań władz rosyjskich.

Trzeba podkreślić, że nowa prowincja starała się zachować zwyczaje obowiązujące w zakonie od czasu reformy w XVII w. Odwoływano się więc do tradycji, wskazując obowiązki prezesa, kapituły, przeorów, proboszczów oraz innych niezbędnych stanowisk, a także kontynuując staranne dokumentowanie wszystkich działań placówek zakonu w Wielkim Księstwie Litewskim. Zwyczajowo w kongregacji kanonickiej prócz wizyt osobistych prepozyta przewidziano funkcje wizytatorów – komisarzy, typowanych lub wybieranych przez prepozyta albo kapitułę generalną. Pierwszym wizytatorem z zadaniem jedynie oceny konwentów w Wielkim Księstwie Litewskim został Jan Chryzostom Korsak (zm. 1641). Kolejni komisarze rezydowali w Krzemienicy lub Wilnie. W celu usprawnienia działań i komunikacji od 1631 r. prepozyci miejscowych placówek mieli sami składać roczne sprawozdania komisarzowi, które ten przysyłał do Krakowa. W 1676 r. funkcję wizytatora litewskiego sprawował Benedykt Szamotulski, znany przeor placówki na Antokolu w Wilnie.

Kościoły i klasztory Kanoników Regularnych Laterańskich w Wielkim Księstwie Litewskim były wizytowane wielokrotnie. Niestety, nie wszystkie protokoły wizytacyjne zachowały się do naszych czasów¹⁵. Najpełniejsze, uwzględniające kon-

wenty litewskie oraz podległe ośrodki zostały przygotowane w latach 1696–1697 przez Marcelego Włoszkiewicza¹⁶, a w latach 1704–1708 przez Michała Akwilina Gorczyńskiego¹⁷. Obowiązek wizytowania klasztorów powierzano specjalnie wyznaczonym osobom, które kontrolę opierały na ściśle określonym schemacie, a ich praca dodatkowo podlegała weryfikacji. W kolejnych wizytacjach określone informacje powtarzano, odnoszono się także do wcześniejszych protokołów, stąd niejednolita ich objętość i zróżnicowana precyzja zapisów (wizytatorzy zwykle posługiwali się dokumentacją przygotowywaną przez klasztory), oraz typowa, a wynikająca z kadencyjności urzędu wieloautorskość (istotne było zebranie jak najpełniejszych danych)¹⁸.

W klasztorach Kanoników w Wielkim Księstwie Litewskim według zachowanych źródeł odbyło się w latach 1628–1786 ogółem 28 wizytacji¹⁹. Zarządzali je kolejni prepozyci kongregacji, począwszy od Marcina Kłoczyńskiego: Jacek Liberiusz (zm. 1673), Wiktoryn Jacek Wereszczyński (zm. 1694), Michał Maciej Rusiecki (zm. 1706), Jan Herkulan Matuszewicz (zm. 1737), Piotr Patrycy Procewicz (ur. na Antokolu, zm. 1750), Wawrzyniec Józef Chmielecki (zm. 1775), Jan Kanty Donacjan Dobrzański (zm. 1778) oraz Sebastian Gwirard Kwiatkowski (zm. 1814). Ten ostatni, energiczny prepozyt, pochodzący z Krakowa, odznaczył się w tym zakresie znaczącą systematycznością. Wiele z wizytacji realizował osobiście, a w 1781 r. powołał na wikariusza generalnego i wizytatora zarazem Antoniego Firmiana Szydłowskiego (zm. 1795). To za jego prepozytury powstał tom akt wizytacyjnych

15 ABC [br. sygn.] (*Liber Visitationum Conventuum 1692–1697*), 112 ss.

17 ABC [br. sygn.] (M.A. Gorczyński, *Reformationes Conventuum*, 1704–1708), 430 ss.

18 I. Pietrkiewicz, *Kultura książki...*, dz. cyt., s. 38.

19 K. Łatak, *Kongregacja...*, dz. cyt., s. 92.

15 Jedynym śladem po wizytacji zrealizowanej osobiście przez następcę Kłoczyńskiego, Jacka Liberiusza (zm. 1673) w roku 1643 jest jego kazanie wygłoszone (i następnie wydrukowane) na uroczystość św. Augustyna w Bychowie.

kontynuowany przez trzech kolejnych prepozytów: Wincentego Floryda Mydlarskiego (zm. 1836), Antoniego Floryda Lubaczewskiego (zm. 1853) oraz Jana Leopolda Frygdiana Grzesiewicza (zm. 1865) – *Acta Visitationum Monasteriorum seu Praepositarum Canonorum Regularium Lateranensium Ordinis S(ancti) Augustini Congregationis Cracoviensis... Anno D(omi)ni 1782 conscripta [1782–1861]*²⁰.

Protokoły te są ostatnim świadectwem próby dokumentowania stanu posiadania i działalności upadającej kongregacji²¹. Właśnie z tego względu akta przechowywane obecnie w archiwum krakowskim zakonu zasługują na szczególną uwagę badaczy. Zawarte tam protokoły wizytacji poszczególnych placówek zakonnych są cennym źródłem informacji na temat stanu kościołów, kaplic, zabudowań klasztornych, w tym budynków gospodarczych oraz ich wyposażenia. Wizytacje pozwalają śledzić zmiany funkcjonowania kongregacji

20 ABC 254, 164 ss. W 2021 r. generał Zakonu Św. Pawła Pierwszego Pustelnika Arnold Chrapkowski OSSPE oraz wizytator Polskiej Prowincji Kanoników Regularnych Laterańskich Dariusz Kaczyński CRL zdecydowali o wymianie archiwaliów ważkich dla obu wspólnot, a przechowywanych w Krakowie i Częstochowie: akta cywilne parafii skałecznej z XIX w. przekazano do Archiwum Jasnogórskiego, a archiwum krakowskie pozyskało 4 dokumenty, w tym cytowane protokoły ostatniej kompleksowej wizytacji kongregacji oraz jej kapituły (dokumentacja w AJG i ABC).

21 Po upadku powstania styczniowego ostatni prepozyt mianowany w 1853 r. Jan Leopold Frygdian Grzesiewicz został skierowany do paulinów, zabrał ze sobą pieczęć oraz niezbędne archiwum, w tym księgi kapituły i wizytacji generalnych. W ten właśnie sposób dokumentacja schyłkowych dziesięcioleci kongregacji znalazła się w Archiwum Jasnogórskim, niezwiązanym wprost z zasobem archiwalnym zakonu kanoników regularnych laterańskich. K. Łatak, *Kongregacja...*, dz. cyt., s. 99; tenże, *Poczet...*, dz. cyt., s. 167–172. Ta lokalizacja spowodowała, że po źródło nie sięgano zbyt często. Zob. prace: Kazimierza Łataka, Anny Sylwii Czyż, Iwony Pietrzakiewicz, a z zakresu kultury muzycznej: Cz. Grajewski, *Instrumenty i księgi muzyczne w dokumentach kanoników regularnych laterańskich (1781–1861)*, „Seminare”, t. 40, 2019, nr 1, s. 189–208.

w kontekście kasat oraz zerwania możliwości współpracy z częścią placówek. W omawianych aktach widać wysiłek poświęcony przywróceniu dyscypliny zakonnej, co zasygnalizowano jako problem we wszystkich placówkach litewskich, szczególnie w Krzemienicy²².

Protokoły, począwszy od sporządzonych przez Szydłowskiego, uwzględniają trzy konwenty z ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego: Wilno²³, Słonim²⁴ i Krzemieniec²⁵. Nie uwzględniono kościoła i klasztoru w Bychowie (ośrodek najbardziej wysunięty na Wschód), a po trzecim rozbiore wizytatorzy relacjonują już tylko działalność placówek ze schyłkowego okresu istnienia Kongregacji w Królestwie Polskim: Kurozwęk, Kraśnika i Wolbromia czy Krakowa. Przypisać jednak trzeba, że liczniejsze z biegiem czasu protokoły poszczególnych konwentów są *de facto* zdawkowe, zarówno jeśli chodzi o nieruchomości, jak i wyposażenie kościołów i zabudowań klasztornych i gospodarczych, np. klasztor słonimski wizytator opisał jako „rudera antiqua”²⁶.

Dobór placówek, których dotyczą protokoły wizytacyjne, jest wiele mówiący. Są to ostatnie relacje zakonnych wizytatorów ze schyłkowego czasu istnienia zakonu, którego członkowie aktywnie włączyli się w społeczno-polityczne dylematy rozbiórów Rzeczypospolitej, a stąd są one obecnie nieocenionym źródłem do dziejów całej

22 ABC 254, s. 14–15.

23 A.S. Czyż, *Kościół świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Wrocław 2008.

24 K. Mączewska, *Kościół p.w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Laterańskich*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. 2: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogrodzkiego*, t. 3: *Miasto Słonim*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2013, s. 131–148.

25 D. Piramidowicz, *Kościół p.w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Regularnych Laterańskich w Krzemienicy*, w: *Materiały...*, dz. cyt., t. 2, Kraków 2006, s. 25–67.

26 ABC 254, s. 15–21.

1. Schadzki Inwentarze et Proventa y Expensy..., 1700–1750. Zbiory i fot. VAKA

kongregacji. Po raz ostatni w aktach wizytacyjnych kongregacji uwzględniono w nich placówki z ziem litewsko-białoruskich, które na zawsze zostały oderwane od ośrodka krakowskiego, zarządzającego wspólnotą od XV w.

Księgę otwierają *Acta visitationum monasterii seu praepositurae Vilnensis* – prepozytury, która od 1796 r. przejęła funkcję centrum nowej prowincji²⁷. Dokumenty zawierają szczegółowy opis placówki

27 Российский государственный исторический архив f. 822, ap. 12, b. 2945 (Wedle ukazu [...] Kollegij Rzymsko-Katolickich Interesow Od Klasztoru Kanonikow Regularnych Lateraneńskich przy kościele SS. Apostołów Piotra y Pawła w mieście Guberskim w Wilnie na przedmieściu Antokolskim będącego, 1798), k. 117–117v.

na Antokolu²⁸, zakończony dekretem z uwagami wizytatora. W wizytacji omówiono cały kompleks zabudowań zakonnych, uwzględniając kościół z jego wyposażeniem, ale też cmentarz i ogrodzenie kompleksu. Tekst omawia: *altare magnus de ligno erectum* z obrazem św. Piotra, inne ołtarze kościelne, ich konstrukcję czy wizerunki w nich umieszczone. Wizytator zasygnalizował też pewne defekty zdobiące wnętrza dekoracji, omówił strukturę chóru, pochwalił inwestycje dotyczące stalli dla zakonników oraz zakup czterech konfesjonatów. Podkreślił również nowe umeblowanie zainstalowane w zakrystii oraz w skarbcu²⁹. Istotne dla historyków sztuki są dane dotyczące układu ołtarzy, które – jak wiadomo – były skorelowane z położeniem siedmiu krypt przeznaczonych na pochówki (pod zakrystią chowano księży).

Na pewno źródło to dopełnia wiedzę na temat wyposażenia kościoła w końcu XVIII w. Rejestruje ponadto dane dotyczące działających w ośrodku wileńskim: Bractwa Matki Bożej Łaskawej oraz Bractwa Pięciu Ran Chrystusa (il. 1), uwzględniając oczywiście informacje o najhojniejszych ich benefaktorach, np. o Rozalii z Koszyców, żonie Franciszka Weryha, starosty pokorszańskiego, należącej do rodziny mocno wspierającej wileńskich kanoników regularnych³⁰. W wizytacji opisano całą dokumentację bracką, w tym spisy członków i przywilejów, rejestry spotkań, licznych wydatków powiązanych z subsydiowaniem ołtarzy brackich, złotnictwa, strojów

28 Kościół na Antokolu w Wilnie, jako wyjątkowy zabytek baroku europejskiego, ma swoją bogatą literaturę, a zwłaszcza udokumentowaną źródłowo monografię: A.S. Czyż, *Kościół...*, dz. cyt.

29 ABC sygn. 254, s. 3–9.

30 F. Śliwiński, *Kazanie w dzień pogrzebu [...] Franciszka na Darewie Hrabie Weryhy starosty Pokorszanskiego, [...] w kościele apostołów Piotra i Pawła na Antokolu przy Wilnie miane*, Wilno [po 1780].

2. Księga Arcybractwa S. Ran X(Chrystu)sa Pana...,
 1750-1786. Zbiory i fot. VAKA

liturgicznych oraz innego wyposażenia kościelnego³¹ (il. 2).

W przypadku Wilna mamy do czynienia ze zwartym zestawem źródeł, które dokumentują losy kościoła oraz powiązanej z nim parafii (od pewnego momentu prowadzonej przez kanoników) od początku XVII w. aż do kasaty ośrodka. Ze względu na staranną opiekę nad zasobami archiwalnymi akta przetrwały na Antokolu aż do XX w., co więcej, były systematycznie uzupełniane³².

Acta Visitationum Monasteriorum stanowią typowy przykład dokumentu koniecznego w zarządzaniu wspólnotą ukazujący, jak w kontekście obowiązującego prawa wewnętrznego, zapisów reguł i konstytucji, a także sytuacji politycznej i ekonomicznej, realizowano działalność wewnętrzną i relacje z lokalnym otoczeniem społecznym, zwłaszcza na niwie

charytatywnej i edukacyjnej³³. Ilustruje, jak precyzyjnie kanonicy budowali swój wewnętrzny model dokumentacji, uwzględniając zróżnicowane typy tekstów, w tym kroniki, akta kapitulne i wizytacyjne, inwentarze, księgi brackie itp. Koherentne źródła wiedzy o każdej z placówek powstawały bowiem według ustalonego schematu, uwzględniając dane prawne, historyczne, propozograficzne, socjotopograficzne czy gospodarcze i ekonomiczne³⁴. Zwracano uwagę na kwestie dokumentacji istnienia zakonu na każdym poziomie, akta uzupełniały się, były korygowane i choć przygotowywano je w oparciu o pewien ogólny wzór, zawsze noszą one ślad dostosowania do okoliczności, w których powstawały, albo kompetencji czy dbałości tworzących je zakonników.

Omawiany rękopis jest szczególny zarówno ze względu na czas, jak i okoliczności powstania, a także swój zakres chronologiczny i terytorialny. Był to bowiem okres, kiedy władzę diecezjalną poddawano naciskom zaborców, prowadzących własną politykę kościelną. Próba utrzymania systemu komunikacji pomiędzy placówkami, pozyskiwania informacji, które miały służyć promowaniu własnych osiągnięć i zachowaniu ich dla potomności, jest imponująca. Akta zamyka wiele znacząca w historii Polski data 1861 r., a dokument jest dla badaczy współczesnych istotnym śladem znaczenia tekstu „administracyjnego” zakonu, wpisanego jednak w zdecydowanie szerszy

31 VAKA f. 1, ap. 5, b. 1 (*Schadzki Inwentarze et Proventa y Expensy [...] Bractwa Pięciu Ran Chrystusa [...] ufundowanego...*, [1700–1750]); VAKA f. 1, ap. 5, b. 2 (*Księga Arcybractwa 5 Ran X(Chrystusa) Pana w Kościele SS. Apostołów Piotra y Pawła...*, [1750–1786]) oraz relacje dotyczące wyborów władz: VAKA f. 1, ap. 5, b. 3 (*Opisanie Elekcyi Urzędników i Urzędniczek...*, [1775–1867]), drukowane na potrzeby bractw modlitewniki, np. VAKA f. 1, ap. 5, b. 11 (*Rozmyślanie Na Pięć Ran Pana a Zbawiciela nasze(ego) Jezvs a Christvs a, z Włoskie(go) na Polskie przełożone przez X. Pawła Pvkala...*, w Krakowie 1617).

32 Klasycznym przykładem uzupełnień kroniki placówki jest np. wpis z 1802 r. dokumentujący bieżące remonty w kościele oraz otwarcie krypty grobowej, w której spodziewano się znaleźć szczątki fundatora Michała Kazimierza Paca (fragm. tego opisu przedrukował Józef Ignacy Kraszewski), ale też dopiski związane z wymianą ołtarza głównego (nastawę ołtarzową sprzedano za 2 000 zł pol, a obraz św. Piotra umieszczono w skarbcu, nowy zaprojektował André Le Brun, prof. rzeźby Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego), które zachowano w bibliotece antokolskiej. VAKA f. 1, ap. 5, b. 8 (*Liber Canonic(orum) Regul(arium) Conventus Viln(ensis) in Antocollo ad Ecclesiam S. Petri sub Adm(odum) R(everen)do D(omi)no Benedicto S(z)amotuski Praeposito conscriptus. Anno D(omi)ni 1668 die 10 Decembris*), k. 31–34; J.I. Kraszewski, *Wilno. Od początków jego do roku 1750*, t. 2, Wilno 1840, s. 382–384; A.S. Czyż, *Kościół...*, dz. cyt., s. 226–227.

33 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki...*, dz. cyt., s. 937–97.

34 VAKA f. 1, ap. 6, b. 2a (*Inwentarz Kosciola S. Piotra na prze(d)miesciu Wilenskim na Antokolu sprawiony przez mie X. Piotra Korkonosza. Roku 1609 die 20 Maj*); VAKA f. 1, ap. 5, b. 8; Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka f. PR-1321 (*Registr przychodu i rozchodu tak tesz mieszcian y gruntow przez mie X. Piotra Korkonosza Plebana Antokolskiego) kto co dał porządnie sprawio(ny) rok(u) 1609*); Lietuvos valstybės istorijos archyvas f. 694, ap. 1, b. 3324 (*Origo et status ecclesiae) Parochialis Antecolnensis SS. Apostoli Petri et Pauli*, 1690).

kontekst przekazu podporządkowanego idei *christianitas* i *vitae apostolicae*.

Omawiane wizytacje wyróżniają się jako źródła wieloaspektowe, o szerokim zasięgu terytorialnym i chronologicznym. Mimo zróżnicowanego poziomu danych z lat 1782–1861 protokoły nie tracą swojej wartości informacyjnej jako relacje wykonane w określonym czasie. Analizowane w kontekście innych źródeł na pewno wniosą jeszcze wiele do interdyscyplinarnych

badań historycznych, w tym dociekań historyków sztuki, historyków Kościoła, badaczy historii gospodarczej, społecznej, regionalnej, także prozopografii czy szeroko rozumianej kultury intelektualnej. Ma to szczególne znaczenie wobec tak licznych destrukcji i dekonstrukcji dorobku kanoników regularnych laterańskich.

STRESZCZENIE

Zakon kanoników regularnych laterańskich w Rzeczypospolitej zbudował kongregację, która była zarządzana przez hierarchiczną władzę zakonną. Narzędziem niezbędnym, służącym jej egzekwowaniu, tworzeniu sprawnego obiegu informacyjnego i komunikacyjnego, a docelowo budowaniu tożsamości wspólnoty były dokumenty administracyjne. Pozwalały one na rejestrację i weryfikację wieloaspektowych danych dotyczących funkcjonowania poszczególnych placówek. Jednym z najistotniejszych kościelnych źródeł historycznych są wizytacje zakonne. Akta wizytacji kościołów i klasztorów Kanoników z lat 1782–1861, ze względu na czas i okoliczności powstania, zakres chronologiczny i terytorialny są dokumentem zasługującym na zainteresowanie historyków sztuki zajmujących się architekturą sakralną, malarstwem, rzeźbą, złotnictwem, szatami liturgicznymi itp. kościołów i klasztorów w Królestwie Polskim oraz Wielkim Księstwie Litewskim.

SŁOWA KLUCZOWE

źródła historyczne, Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie; Kanonicy regularni laterańscy, historia sztuki

SUMMARY

The Order of Canons Regular of Lateran in the Polish-Lithuanian Commonwealth built up a Congregation that was governed by a hierarchical monastic authority. Administrative documents were an indispensable tool for enforcing it, creating an efficient information and communication flow, and ultimately building the identity of the community. They allowed for the registration and verification of multifaceted data on the functioning of individual establishments. One of the most important ecclesiastical historical sources are the monastic visitations. Records of visitations of canons' churches and monasteries from the years 1782–1861, due to the time and circumstances of their creation, their chronological and territorial scope, are a document that deserves the interest of researchers in the field of history of art, dealing with sacral architecture, painting, sculpture, goldsmithery, liturgical vestments, etc. of churches and monasteries in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania.

KEYWORDS

historical sources, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, Canons Regular of the Lateran, art history

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum klasztoru Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie
ABC 254; ABC [br. sygn.] (*Liber Visitationum Conventuum 1692–1697*); ABC [br. sygn.] (*Listy 1616–1869*); ABC [br. sygn.] (*Reformationes Conventuum*).
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka
f. 43–20976.
Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka
f. PR–1321.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas
f. 694, ap. 1, b. 3324.
Российский государственный исторический архив
f. 822, ap. 12, b. 2945.
Vilniaus universiteto biblioteka
f. 4(A–1771)34331
Vilniaus Arkivyskupijos Kurija Archyvas
VAKA f. 1, ap. 5, b. 1; VAKA f. 1, ap. 5, b. 2; VAKA f. 1, ap. 5, b. 3; VAKA f. 1, ap. 5, b. 4; VAKA f. 1, ap. 5, b. 8f; VAKA f. 1, ap. 5, b. 11; VAKA 1, ap. 6, b. 2a.

Źródła drukowane

- Genealogia Sacri et Apostolici Ordinis Canoniorum Regularium S. Augustini ex Congr. Lateranensi S. Salvatoris, contexta olim a Joanne de Nigra Valle, Ordinis Praemonstratensium...*, Cracoviae 1619.
Regula beatissimi patris Aurelii Augustini Hipponensis episcopi de communi vita clericorum..., Cracoviae 1618.
Sobór Trydencki (1545–1563), w: *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski, ukł. i oprac.* Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, t. 4, cz. 1, Kraków 2005, s. 183–867.
Śliwiński Feliks, *Kazanie w dzień pogrzebu [...] Franciszka na Darewie Hrabi Weryhy starosty Pokorszanskiego, [...]*

w kościele apostołów Piotra i Pawła na Antokolu przy Wilnie miane, Wilno [po 1780].

Żywot, sprawy i cudowne Boskie wstawienie pobożnego kapłana B. Stanisława Kazimirczyka, przy Krakowie na Kazimierzu u Bożego Ciała, Congregacyey Zbawicielowey. Kanonikow z Lateranu według Reguły Ś. Augustyna, [...] dopiero teraz polskim językiem napisany..., Cracoviae 1617.

Opracowania

- Autour du Concile de Trente*, éd. Marie Viallon, Saint Etienne 2006.
Bieniarzówna Janina, *Kołczyński Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, red. Władysław Konopczyński, Wrocław 1967–1958, s. 54.
Czyż Anna Sylwia, *Kościół świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Wrocław 2008.
Grajewski Czesław, *Instrumenty i księgi muzyczne w dokumentach kanoników regularnych laterańskich (1781–1861)*, „Seminare”, t. 40, 2019, nr 1, s. 189–208.
Gręźlikowski Janusz, *Czym był dla Kościoła Sobór Trydencki (1545–1563)? (refleksje w 440-tą rocznicę od zakończenia obrad)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny”, t. 46, 2003, nr 3–4, s. 171–226.
Hamryszczak Artur, *Wizytacje kanoniczne jako źródło historyczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 105, 2016, s. 53–62.
Kraszewski Józef Ignacy, *Wilno. Od początków jego do roku 1750*, t. 2, Wilno 1840.
Łatak Kazimierz, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002.
Łatak Kazimierz, *Poczet rządców opactwa Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich w Krakowie*, Kraków 2005.
Mâle Emile, *L'art religieux après le Concile de Trente. Etude sur l'iconographie de la fin*

- du XVIe siècle, du XVIIe et du XVIIIe siècles. Italie, France, Espagne, Flandres, Paris 1932.
- Mączewska Katarzyna, *Kościół p.w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Laterańskich*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 3: *Miasto Słomim*, red. Maria Kałamajska-Saeed, Kraków 2013, s. 131–148.
- Pelc Janusz, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Pietrzekiewicz Iwona, *Biblioteki kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni w dawnej i współczesnej Polsce. Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji 600-lecia fundacji Bożego Ciała w Krakowie*, red. Kazimierz Łatak, Irena Makarczyk, Kraków 2008, s. 421–43.
- Pietrzekiewicz Iwona, *Budowanie tradycji – okolicznościowe i ulotne druki w środowisku kanoników regularnych kongregacji laterańskiej i arrowezyjskiej*, w: *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje*, red. Krzysztof Migoń, Marta Skalska-Zlat, Anna Żbikowska-Migoń, współpr. Elżbieta Herden, Wrocław 2006, s. 221–238.
- Pietrzekiewicz Iwona, *Kronika Marcina Golińskiego jako źródło historyczne*, w: *Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki*, t. 7, red. Halina Kosętko, Kraków 2005, s. 21–35.
- Pietrzekiewicz Iwona, *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 92, 1999, s. 485–497.
- Pietrzekiewicz Iwona, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019.
- Piramidowicz Dorota, *Kościół p.w. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Regularnych Laterańskich w Krzemienicy*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Kościół i klasztor rzymskokatolicki dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 2, red. Maria Kałamajska-Saeed, Kraków 2006, s. 25–67.

Tekst zaakceptowany do druku 25 września 2023 r.
